

Az idő- és helyhatározó a magyar mondatban

Vadász Noémi
Elméleti nyelvészet MA
Témavezető neve: É. Kiss Katalin
Témavezető beosztása: egyetemi tanár

Budapest, 2015

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés	4
2.	A határozók az irodalomban	6
2.1.	A határozók a hagyományos nyelvészetben.....	6
2.2.	A határozók a generatív nyelvészetben.....	6
2.2.1.	A határozók Cinque elméletében	7
2.2.2.	A határozók Ernst elméletében	8
3.	Elméleti háttér: argumentum – thematikus adjunktum – nem thematikus adjunktum	10
4.	Az idő- és helyhatározó a mondatban	15
4.1.	Az idő- és helyhatározó mint argumentum	15
4.1.1.	Az időhatározó mint argumentum.....	16
4.1.2.	A helyhatározó mint argumentum.....	17
4.1.3.	Az argumentumszerepű idő- és helyhatározók szintaktikai pozíciója	21
4.2.	Az idő- és helyhatározó mint adjunktum	22
4.2.1.	Az időhatározó mint adjunktum.....	23
4.2.1.1.	Az időhatározó mint aspektuális adjunktum	23
4.2.1.2.	Az időhatározó mint nem aspektuális adjunktum	27
4.2.2.	A helyhatározó mint adjunktum.....	28
4.2.2.1.	A helyhatározó mint thematikus adjunktum	29
5.	Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározók típusai.....	32
5.1.	Duratív és nem duratív eseményekkel kompatibilis időhatározók.....	32
5.1.1.	Csak időpontként értelmezhető időpontok	33
5.1.2.	Intervallumként is értelmezhető időpontok.....	34
5.1.3.	Csak intervallumként értelmezhető intervallumok.....	34
5.2.	Duratív eseményekkel kompatibilis időhatározók	35
5.3.	Duratív és atelikus eseményekkel kompatibilis időhatározók	36
5.4.	Telikus eseményekkel kompatibilis időhatározók	37
6.	Több idő- vagy helyhatározó egy mondatban	40
6.1.	Több időhatározó egy mondatban.....	40
6.1.1.	Iteratív és habituális jelentés	43
6.1.2.	Szintaktikai elemzés.....	47
6.2.	Több helyhatározó egy mondatban	48

6.2.1.	Elemzés	49
7.	Összefoglalás	51
8.	Irodalom	53
9.	Függelék.....	54

1. Bevezetés

A dolgozat célja az idő- és helyhatározók szintaktikai szerepének és pozíciójának meghatározása a magyarban, valamint szintaktikai és szemantikai tulajdonságaiknak feltárása. A dolgozatban emellett érvelek, hogy az idő- és helyhatározók mondatbeli viselkedésük és az igéhez való viszonyuk alapján három különböző szerepben állhatnak a mondatban, tehát mondattani jellemzésükhöz nem elegendő sem a hagyományos nyelvtanok 'időhatározó' kategóriája, sem a generatív nyelvtanok 'bővítmény' – 'szabad határozó' megkülönböztetése.

Az idő- és helyhatározók átfogó vizsgálatához a határozók szintaxisával foglalkozó kutatások eredményeire támaszkodom. Az idő- és helyhatározók lehetséges szintaktikai szerepeinek feltárásánál Rákosi György habilitációs értekezésére (Rákosi, 2014) alapozom, amely ugyan nem idő- és helyhatározókkal foglalkozik, de módszere kiterjeszthető ezekre a körülményeket kifejező határozókra is. Az idő- és helyhatározók lehetséges szintaktikai pozícióinak közelebbi vizsgálatához segítséget nyújt az É. Kiss Katalin szerkesztette kötet (É. Kiss, 2009a) a témában. A szintaktikai elemzés során Thomas Ernst (2001) javaslatait követem. Az idő- és helyhatározók mondatbeli viselkedésének feltárásakor fontos fogalmak az aspektus és az eseményszerkezet, így ezekben a témákban Zeno Vendler (1967) és Carol Tenny (1992) nézeteire hivatkozom. Az időhatározók és az eseményszerkezet, valamint az aspektus kapcsolatáról a magyarban Kiefer Ferenc végzett részletesebb kutatást (Kiefer, 2009).

Az első fejezetben áttekintem a hagyományos és a generatív nyelvészet alapvető állításait az idő- és helyhatározókkal kapcsolatban. A második fejezetben a határozók, majd közelebbről az idő- és helyhatározók szintaktikai vizsgálatával folytatom. Elsősorban a Rákosi-féle elemzési módszert alkalmazom az idő- és helyhatározókra. Különböző mondatbeli szerepekben közelítem meg a vizsgált határozókat. Az argumentumszerepű idő- és helyhatározók szintaktikai pozíciójának meghatározásával kezdem, majd az aspektuális és nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározók és a tematikus és nem tematikus adjunktum szerepű helyhatározók jellemzésével folytatom. Dolgozatom leghosszabb részét az úgynevezett aspektuális adjunktum

szerepű időhatározók viselkedésének elemzése teszi ki. A harmadik fejezetben a több időhatározót vagy helyhatározót tartalmazó és az összetett eseményszerkezetű mondatokkal foglalkozom. A dolgozatot összegzés zárja.

2. A határozók az irodalomban

Az idő- és helyhatározók mondatbeli viselkedésének vizsgálata előtt áttekintem a hagyományos és a generatív szakirodalom alapvető megfigyeléseit a határozókkal kapcsolatban.

2.1. A határozók a hagyományos nyelvészetben

A hagyományos nyelvészet szerint a határozó „*valamely cselekvés-, történés-, létezés- vagy állapotfogalmat kifejező mondatrész bővítménye*” (Keszler, 2000). Bővítményként tehát az alannal, állítmánnyal áll szemben. A hagyományos nyelvészet a határozókat jelentésük alapján számos csoportba osztja (helyhatározó, időhatározó, számhatározó, állapothatározó, számállapot-határozó, eredethatározó, eredményhatározó, társhatározó, módhatározó, okhatározó, célhatározó, tekintethatározó, fok-mértékhatározó, eszközhatározó, hasonlító határozó, aszemantikus határozók stb.). A határozók jelentésük alapján való kategorizálásából azonban nem vezethető le mondattani viselkedésük.

2.2. A határozók a generatív nyelvészetben

A hagyományos nyelvészet elképzeléseivel szemben a generatív nyelvészet nem az alannal, tárggyal való szembenállása alapján vizsgálja a határozókat, hanem elsősorban a 'vonzat' – 'szabad határozó' elkülönítésre koncentrál. A határozók jelentésük alapján történő kategorizálásánál fontosabb a lehetséges mondatbeli pozíciójuknak meghatározása.

A generatív nyelvészet fontos kérdése a 'vonzat' – 'szabad határozó' elkülönítés. Az összetevő bizonyos tulajdonságai alapján dönthetjük el, hogy vonzat-e vagy szabad határozó. Ilyen nagyon fontos tulajdonság az adott összetevő opcionálitása. Legelső megközelítésben a vonzat kötelező velejárója a predikátumnak, míg a határozó opcionális. A kérdés eldöntése azonban nem mindig egyszerű. A képet árnyalja, hogy vannak olyan elméletek, amelyek kötelező határozókról és opcionális vonzatokról is beszélnek.

A magyarban határozók megjelenhetnek preverbális és posztverbális pozícióban is, ám míg az ige előtt az egymáshoz képesti sorrendjük meghatározott, az ige után szabad sorrendben követhetik egymást. Az ige előtti és az ige utáni határozók prozódiaja és hatóköri viszonyai hasonlóan működnek. A határozó hatókörébe azok az elemek tartoznak, amelyeket vezérel.

A határozók mondatban elfoglalt helyéről a generatív szakirodalomban két nézet uralkodik: a határozó csatolt pozícióban áll, vagy specifikáló pozícióban. A magyar generatív irodalom elsődlegesen csatolt pozícióban szerepelteti a határozókat. A következőkben a két versengő elméletet ismertetem a határozók szintaktikai pozíciójával kapcsolatban.

2.2.1. A határozók Cinque elméletében

Cinque (2003) megfigyelése, hogy a határozók egymáshoz képesti sorrendje minden nyelvben hasonlóképpen alakul, tehát univerzális tulajdonságról van szó. A csatolást annak szintaktikailag szabad sorrendjéből következően Cinque nem találta alkalmasnak a határozók elhelyezésére, ezért minden egyes határozónak – általános opcionálisuk ellenére – egy külön funkcionális projekciót épít ki, így kb. 30 különböző projekció jelenik meg a határozók számára a mondatban. A határozók a projekciók specifikálójába kerülnek, a projekciók pedig az Univerzális Grammatika által meghatározott sorrendben épülnek egymásra.

A specifikáló-elmélet szigorú sorrendet feltételez a projekcióknak, a határozók egymáshoz képesti sorrendje azonban nem teljesen rigid, mivel azok posztverbális pozícióban is szerepelhetnek. Cinque ezt bizonyos projekciók megkettőzésével orvosolja, így ad lehetőséget a határozók fókuszált és közbevetett használatára is, igaz, csak a gyakoriságot és az ismétlődést kifejező határozók esetében).

Ha a magyar nyelvre alkalmazzuk Cinque elméletét, néhány nehézségbe ütközünk. Például az egyik ilyen probléma az elmélettel, hogy a projekció megduplázását Cinque nem minden határozó esetében engedi meg, ám a magyar nyelv esetében szükség lenne

az összes projekció megkettőzésére, mivel az összes határozónk szerepelhet preverbális és posztverbális pozícióban egyaránt.

2.2.2. *A határozók Ernst elméletében*

Ernst elmélete szerint (Ernst, 2002) a határozó csatolt pozícióban jelenik meg a mondatban, mégpedig arra az elemre csatolva, amelyre hatóköre kiterjed. A csatolásnak nincs kötött iránya, tehát mind a preverbális, mind a posztverbális pozíció fennáll a határozók számára hasonló hatóköri viszonyokat biztosítva.

A határozók egymáshoz képesti sorrendjét csatolással nem tudjuk rögzíteni. Azt, hogy mely határozó melyik másik előtt vagy után állhat, szemantikai szelekciós megkötések biztosítják. A határozók egymáshoz képesti sorrendjét az úgynevezett FEO (Fact-Event Object) kalkulus határozza meg. A különböző határozók különböző típusú FEO-khoz kapcsolódnak. A FEO-k hierarchiája adja meg a határozók sorrendjét.

(1) A FEO-k hierarchiája:

beszédaktus > kijelentés > proposíció > esemény > specifikált esemény

A FEO-k hierarchiája adja meg a határozók beillesztésének rendjét. Bármilyen FEO-t konvertálhatunk egy magasabb hierarchiájú FEO-vá, de alacsonyabbá nem. Például ha egy eseményt kifejező PredP-hez egy predikátumhatározót csatolunk, akkor az már proposícióként értelmezhető, ezáltal módosítható mondathatározóval. Ezt a mondathatározót azonban már nem előzheti meg predikátumhatározó, hiszen alacsonyabban helyezkedik a FEO-k hierarchiájában. A szemantikai szelekciós megkötésekkel és a FEO kalkulussal Ernst meg tudja magyarázni a határozók egymáshoz képesti meghatározott sorrendjét, valamint a hatóköri viszonyok alakulását. A (2) alatt É. Kiss (2004) példái illusztrálják a FEO-k hierarchiájának működését.

- (2) a. [_{PredP} *Valószínűleg* [_{PredP} *hangosan* [_{PredP} *horkol valaki*]]]
b. * [_{PredP} *Hangosan* [_{PredP} *valószínűleg* [_{PredP} *horkol valaki*]]]

A (2)a mondat grammatikusságát a határozók egymáshoz képesti helyes sorrendje adja. A *hangosan* határozó a predikátumot módosítja, amely így propozícióvá konvertálható, módosítható egy mondathatározóval. A (2)b mondat azért agrammatikus, mert a *valószínűleg* határozó propozícióvá konvertálta a predikátumot, amely így predikátumhatározóval már nem módosítható.

3. Elméleti háttér: argumentum – thematikus adjunktum – nem thematikus adjunktum

A 'vonzat' – 'határozó' elkülönítés a határozói csoportok vizsgálata esetén azonban nem elegendő. Rákosi habilitációs értekezésében (Rákosi, 2014) tovább finomította a 'vonzat' – 'határozó' elkülönítést kibővítve azt még egy kategóriával aszerint, hogy az adott határozó kap-e thematikus szerepet az igétől. Így a vonzatok mellett a határozókat két további csoportra oszthatjuk a mondatban betöltött szerepük alapján: thematikus és nem thematikus határozók.

Rákosi habilitációs értekezésében (Rákosi, 2014) részeshatározókat, társ- és eszközhatározókat, valamint ablatívuszi határozókat vizsgált aszerint, hogy milyen szerepet játszanak, és hol foglalnak helyet a mondatban. A generatív irodalomban hagyományos 'argumentum' – 'szabad határozó' szembeállítást egy közbülső osztály bevezetésével bővíti. Az adjunktumok osztályát thematikus és nem thematikus adjunktum kategóriákra bontja ketté. Elméletét a körülményeket kifejező, idő- és helyhatározókra terjeszttem ki. A következőkben rámutatok, hogy az idő- és helyhatározók osztályozásakor miért van szükség erre a pontosabb, háromosztatú elkülönítésre.

Az igei bővítmények osztályozása Rákosinál:

- **argumentumok:** a predikátum argumentumstruktúrájában listázódnak, az ige bővítményeként kerülnek a szintaktikai szerkezetbe
- **thematikus adjunktumok:** a szerkezetbe alacsonyan, a VP-t kiterjesztve kerülnek beillesztésre; szemantikai szelekciós megkötések korlátozzák megjelenésüket
- **nem thematikus adjunktumok:** a szerkezetbe magasan, a mondat szintjén kerülnek beillesztésre megfelelő diskurzuskörülmények mellett

Rákosi példái a (3) alatt az argumentumokra, thematikus adjunktumokra, nem thematikus adjunktumokra:

(3)	a. <i>John doesn't appeal to Kate.</i>	argumentum
	b. <i>John doesn't matter to Kate.</i>	thematikus adjunktum
	c. <i>To John, Kate is not nice at all.</i>	nem thematikus adj.

Az argumentumszerepű és a thematikus adjunktum szerepű határozók megkülönböztetését korábban még nem javasolták. Ugyanakkor az alábbi példák – amelyek szintén Rákosi példái – megfigyelhető, hogy míg a (4)a-e alatti mondatokban ugyanazok a határozók (társ-, eszköz-, átélő-, kedvezményezett-, cél- és okhatározók) az ige argumentumai, a (4)a'-e'-ben adjunktumszerepben állnak.

(4)	a. <i>János kezét fogott Katival.</i>	társ
	a'. <i>János kitakarított Katival.</i>	
	b. <i>János megszúrta magát a kaktusszal.</i>	eszköz
	b'. <i>János elvágta a kezét a papírral.</i>	
	c. <i>János nem tetszik Katinak</i>	átélő
	c'. <i>János boldognak tűnt Katinak.</i>	
	d. <i>János adott Katinak egy kenyeret.</i>	kedvezményezett
	d'. <i>János süített egy kenyeret Kati számára.</i>	
	e. <i>János fél Katitól.</i>	ok
	e'. <i>Katinak lefagyott a lábujja a jeges víztől.</i>	

A generatív nyelvészet a (4)a'-e' alatt található határozókat opcionális argumentumként¹ kezelte. Rákosi szerint azonban ezek olyan adjunktumok, amelyek

¹ Rákosi elméletében nem enged meg opcionális argumentumokat, minden argumentum legalább is szemantikai értelemben kötelező, bár előfordul, hogy kimondatlan marad. Az olyan összetevők, amelyeket más, generatív elméletek opcionális argumentumként kezelnek, a thematikus adjunktumok csoportjába tartoznak.

thematikus szerepet kapnak a predikátumtól. Rákosi thematikus adjunktumai rendelkeznek mind argumentumokra, mint adjunktumokra jellemző tulajdonságokkal, tehát egyfajta átmeneti kategóriát képeznek a két szerep között.

Az argumentumok és thematikus adjunktumok elkülönítéséhez segítségünkre vannak a határozók mondatbeli viselkedésében megfigyelhető eltérések. Ennek megfelelően nem a határozók típusa (jelentése) lesz a döntő a megfelelő szintaktikai szerep megállapításakor, hanem az adott mondat thematikus szerkezetében betöltött szerepe.

Az argumentumok és a thematikus adjunktumok közös vonása, hogy egyik sem ismételhető a mondatban. Szintén megegyező tulajdonság, hogy az igétől thematikus szerepet kapnak, tehát szemantikai szelekciós megkötések szabályozzák a megjelenésüket a mondatban. Közös tulajdonság az is, hogy szemantikájuk nem érzékeny a szintaktikai pozíciójukra. Különbség közöttük viszont, hogy míg az argumentum kötelezően megjelenik a mondatban, addig a thematikus adjunktum megjelenése opcionális.

Az (5) alatti példamondatokon megfigyelhetők az argumentumok és thematikus adjunktumok közös tulajdonságai. Az (5)a példapáron megfigyelhető, hogy sem az argumentumszerepű, sem a thematikus adjunktum szerepű határozó nem ismételhető meg a mondatban. Az (5)b példapár azt mutatja meg, hogy a határozó mindkét szerepében thematikus szerepet kap az igétől: az argumentumszerepű társ, a thematikus adjunktum szerepű pedig kedvezményezett. Az (5)c példapár pedig rávilágít, hogy sem az argumentumszerepű, sem a thematikus adjunktum szerepű határozó jelentése nem érzékeny a szintaktikai pozícióra.

- (5) a. **Katal János találkozott Marival.*
**Katinak János kenyeret sütött Marinak.*
- b. *János találkozott Katal.*
János kenyeret sütött Katinak.
- c. *Katal találkozott János.*
Katinak kenyeret sütött János.

A (6) alatti példapár pedig az argumentumszerepű és a thematikus adjunktum szerepű határozók közötti különbséget tárja fel: az argumentum kötelező, a thematikus adjunktum opcionális a mondatban.

(6)	<i>János találkozott Katal.</i>	argumentum
	<i>János kenyeret sütött (Katinak).</i>	thematikus adjunktum

Rákosi tehát az alapján osztotta fel az adjunktumokat két kategóriára – thematikus és nem thematikus adjunktumra –, hogy mennyire szoros szemantikai kapcsolat áll fenn közöttük és a predikátum által kifejezett esemény között. A thematikus adjunktumot a predikátum argumentumszerkezete engedélyezi és a kifejezett esemény szintjén akkomodáljuk. Thematikus specifikációt kap a predikátumtól, alacsonyszintű határozóként viselkedik, tehát a mondat szintaktikai szerkezetében is alacsonyabban szerepel. Ehhez képest a nem thematikus adjunktum megjelenése bizonyos diskurzusbeli feltételektől függ. Nem kap thematikus szerepet, nem függ a predikátum argumentumszerkezetétől. A szintaktikai szerkezetbe magasan illesztjük be.

Rákosi 'argumentum' – 'thematikus adjunktum' – 'nem thematikus adjunktum' felosztása jól illeszkedik Ernst fentebb ismertetett elméletébe. Ismétlésképpen a (7) alatt látható a FEO-k hierarchiája, amely a határozók egymáshoz képesti kötött sorrendjét tükrözi.

(7) A FEO-k hierarchiája:

beszédaktus > kijelentés > propozíció > esemény > specifikált esemény

Rákosi thematikus adjunktumai alacsonyabban helyezkednek el a FEO-k hierarchiájában (propozíció, esemény, specifikált esemény), a nem thematikus adjunktumok pedig magasabban (beszédaktus, kijelentés).

Az időhatározók esetében aspektuális (és nem aspektuális) adjunktumokról kell beszélnünk, hiszen esetükben az ige nem oszt nekik thematikus szerepet, hanem az általa kifejezett esemény szerkezetével vannak szoros kapcsolatban. A továbbiakban tehát az időhatározók lehetséges szintaktikai szerepei az argumentumszerep mellett aspektuális és nem aspektuális adjunktumszerepek. Az argumentumszerepű helyhatározók mellett az adjunktumszerepben álló helyhatározókat thematikus és nem thematikus adjunktumok két csoportjára bontom fel, hiszen ezek nem az ige eseményszerkezetével állnak interakcióban, hanem az általa kiosztott thematikus szerepekkel.

A következőkben az idő- és helyhatározókat vizsgálom a különböző szintaktikai szerepekben.

4. Az idő- és helyhatározó a mondatban

A következőkben megvizsgálom, hogy hogyan viselkednek az idő- és helyhatározók a fent megállapított szintaktikai szerekekben. Először az argumentumszerepű idő- és helyhatározókat, majd a nem aspektuális és az aspektuális adjunktum szerepű időhatározókat, valamint a tematikus és nem tematikus adjunktum szerepű helyhatározókat tárgyalom.

4.1. Az idő- és helyhatározó mint argumentum

A szakirodalomban kötelező szabadhatározónak nevezik azt a határozót, amely kötelezően megjelenik a létrehozást, létrejövést kifejező ige vonzatkeretében. Ezeknek az igeeknek kötelező vonzata tehát egy határozó (általában idő- vagy helyhatározó).

- (8) **Az előadás lesz.*
 Az előadás a kisteremben lesz.
 Az előadás ötkor lesz.

Kádár Edit amellett érvel (2011) hogy bár az egyes szám, első személyű, jelen idejű létigét tartalmazó mondatok esetében kötelezően megjelenik egy határozó a mondatban, azonban vannak olyan esetek, amikor ezt nem ejtjük ki. Ez az ún. spatiotemporális határozó azt fejezi ki, hogy az, ami van, az itt és most van, aminek a kimondására azért nincs szükség, mert ekkor automatikusan a mondat elhangzásának idejére és helyére vonatkoztatunk. Ha a beszélő állítása más időre vagy helyre vonatkozik, akkor azt megjelöli egy megfelelő határozóval.

- (9) *(Itt) (most) hideg/tél van.*

Szabolcsi megfigyelése alapján (Szabolcsi, 1986) létrejövést, létrehozást kifejező igeeknek nem lehet határozott vagy specifikus alanyuk. Ha azonban fókusz kerül a mondatba, a létrejövést kifejező ige még határozott alannal is grammatikus mondatot alkot. Ennek oka az, hogy a fókusz előfeltételezetté teszi a mondat többi részét. Ennek

megfelelően, a létrejövést, létrehozást kifejező ige argumentuma is lehet határozó, hiszen ahhoz, hogy alanya előfeltételezett, és így határozott legyen, szüksége van egy összetevőre, amely kitölti a fókusz pozícióját.

- (10) *Peti született.*
Peti 1990-ben született.
Peti Győrben született.

A (10) alatti példák mutatják, hogy a létrehozást, létrejövést kifejező ige argumentuma tehát lehet valamilyen határozó (például idő- vagy helyhatározó).

4.1.1. *Az időhatározó mint argumentum*

Van néhány olyan ige, amelynek kötelező vonzata egy időhatározó, mert ekkor az ige az esemény időtartamáról, kezdő- vagy végpontjáról tesz állítást. Ekkor thematikus szerepet kapnak az igétől (kezdőpont, végpont), tehát thematikus argumentumai annak.

- (11) *(el)kezdődik valamikor*
tart valameddig/valamennyi ideig/valamennyi időn
keresztül/valamennyi időn át/valamikortól/valamennyi idő óta
eltart valamennyi ideig/valameddig
végződik/véget ér/zárul/befejeződik valamikor(-ra)
(ki)nyit/(be)zár valamikor

Azt, hogy ekkor az időhatározó valóban argumentum, alátámasztja néhány olyan tulajdonsága, amely az argumentumokra jellemző, például megjelenése kötelező (12)a, nem iterálható (12)b, jelentését nem befolyásolja a szintaktikai pozíciója (12)c.

- (12) a. *A bolt nyit.
 *A film tartott.
- b. *A bolt ötkor nyitott hatkor.
 *A film három órán át tartott kettőig.
- c. A bolt ötkor nyitott. / Ötkor nyitott a bolt. / A bolt nyitott ötkor.
 A film öt órán át tartott. / Öt órán át tartott a film. / A film tartott öt
 órán át.

Az időhatározó azon tulajdonsága, hogy megjelenése az őt vonzó igéket tartalmazó mondatok esetében kötelező, első pillantásra nem tűnik mindig igaznak. A fent felsorolt időhatározót tartalmazó argumentumszerkezetű igék közül néhány – ha csak periférikusan is – grammatikus lehet a kötelező időhatározója nélkül is (13).

- (13) A bolt (ki)nyitott / (be)zárt.
 Az előadás elkezdődött / befejeződött / véget ért.

Annak magyarázata, hogy miért grammatikusak a (13) alatti mondatok, ahol az időhatározót vonzó ige mellett nem jelenik meg a kívánt időhatározó az, hogy ezekbe a mondatokba akkomodálunk egy el nem hangzó időhatározót. A (14) alatti példákban feltüntettem, hogy milyen (el nem hangzó) időhatározót akkomodálunk azokban az esetekben, ha egy, egyébként időhatározót vonzó igét tartalmazó mondatban nem jelenik meg időhatározó.

- (14) A bolt **már** kinyitott / bezárt.
 Az előadás **már** elkezdődött / befejeződött / véget ért.
 A műsor **éppen akkor** tartott.
 A film **éppen most** tart.

4.1.2. A helyhatározó mint argumentum

Helyhatározó is szerepelhet tematikus argumentumként a mondatban. Ekkor tematikus szerepet kap az igétől (LOKÁLIS, CÉLPONT, FORRÁS).

Maleczki rámutat (Maleczki, 2008), hogy a helyhatározónak szintén argumentumszerepet tételezhetünk, ha alanyi szerepű pusztá NP szerepel a mondatban ágentív, cselekvő ige alanyaként, hiszen a helyhatározó jelenléte ekkor kötelező. „Az alanyi helyzetben megjelenő determináns nélküli köznevek legrejtélyesebb tulajdonsága ugyanis az, hogy (a van és a létezik igeik kivételével) csakis lokatívuszi kifejezésekkel együtt fordulhatnak elő, olyan igeik esetében is, amelyek tulajdonnévi vagy determinánssal ellátott köznévi alanyok esetében nem követelik meg a helyhatározó jelenlétét.” (Maleczki, 2008, 150.) A (15) alatt Maleczki példái illusztrálják az alanyi szerepű pusztá NP mellett kötelezően megjelenő helyhatározót.

- (15) a. *Szarvas legelészik az erdőben.*
 b. **Szarvas legelészik.*
 c. *A szarvas/néhány szarvas/minden szarvas legelészik.*

Ennek magyarázata Maleczki szerint abban rejlik, hogy a fenti jól formált (15)a mondatnak más a logikai szerkezete, mint a (15)c-nek. Amíg a (15)c esetében a determinánssal ellátott köznév a mondat logikai alánya, addig a (15)a mondat esetében a pusztá NP nem lehet alanya a mondatnak, tehát az alany itt tulajdonképpen a lokatívuszi kifejezés.

A (16) alatti példákban az igeik létezését, „valahol levést” fejeznek ki, és mint ilyenek, maguk mellé veszik a „valahol levés” helyét kijelölő határozót.

- (16) *Gyuri Győrben lakik.*
Károly külföldön tartózkodik.
Az ábra a lap alján található.
Budapest a Duna két partján terül el.
A bútorok a fal mentén helyezkednek el.

A (17) alatti példák illusztrálják, hogy a „valahol levést” kifejező helyhatározót vonzó igeik az argumentumszerepű helyhatározójuk nélkül agrammatikus mondatot eredményeznek.

- (17) *Gyuri lakik.
*Károly tartózkodik.
*Az ábra található.
*Budapest elterül.
*A bútorok elhelyezkednek.

A fentiekhez hasonló módon nem csak az alany „valahol levését” fejezheti ki kötelezően egy helyhatározó, hanem a tárgyét is.

- (18) *Mari otthon felejtette az uzsonnáját.*
Karcsi a vonaton felejtette a kalapját.
Peti a portán hagyta a kulcsokat.
Joli a gyermekmegőrzőben hagyta az ikreket.

Ahogy a (19) példái mutatják, ezek az igék a kötelező helyhatározójuk nélkül agrammatikus mondatot eredményeznek.

- (19) **Mari felejtette az uzsonnáját.*
**Karcsi felejtette a kalapját.*
**Peti hagyta a kulcsokat.*
**Joli hagyta az ikreket.*

A „valahol levést”, elhelyezkedést kifejező statikus igék mellett cselekvést vagy folyamatot kifejező igéknek is lehet kötelező vonzatuk egy helyhatározó. Ekkor a helyhatározó az igétől thematikus szerepet kap.

A célpontra irányuló helyváltoztatást kifejező igék is helyhatározót vonzanak, amely a CÉLPONT thematikus szerepét kapja az igétől. „*A célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatok mozgást jelentő igéből, végpont (...) szerepű határozóból, valamint vagy egy patiens szerepű tárgyból és egy agens szerepű alanyból, vagy csak egy patiens szerepű alanyból állnak.*” (É. Kiss, 2004)

- (20) a. Péter **begurította** a labdát **a kapuba**.
 b. Péter **a kapuba** gurította a labdát.
 c. Péter **begurította** a labdát.
- (21) a. A labda **begurult** **a kapuba**.
 b. A labda **a kapuba** gurult.
 c. A labda **begurult**.
- (22) a. Péter **befutott az épületbe**.
 b. Péter **az épületbe** futott.
 c. Péter **befutott**.

A fenti példamondatokban a célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondat ige előtti pozíciójában ige kötő áll – legyen szó akár a páciens (20), akár a téma (21), akár az ágens (22) helyváltozásáról. Az ige kötő a végpont/terminus tematikus szerepű helyhatározóval értelmezői szerkezetet alkot, ezt az ige kötőtípust É. Kiss terminatív ige kötőnek nevezi. Amint a példákön látható, ezekben az esetekben az ige kötő és a helyhatározó együtt (20-22)a és külön-külön (20-22)b is megjelenhet a mondatban, valamint az is megfigyelhető, hogy a tartalmas határozó elfoglalja az igemódosítói pozíciót abban az esetben, ha az ige nek nincs ige kötője (20-22)c. É. Kiss elmélete alapján az ige előtt megjelenő terminus (akár az ige kötő, akár a helyhatározó) egy üres alanyú másodlagos predikátum.

Szintén vonzatszerepű a helyhatározó például a *származik*, *ered* ige k esetében is, hiszen ezek az ige k alanyuk származásának, eredetének helyéről tesznek állítást.

- (23) *Miki a Szigetközben származik.*
A Duna a Fekete-erdőben ered.

A *származik*, *ered* ige t tartalmazó mondatok a származás vagy eredet helyét kifejező helyhatározók nélkül agrammatikusak.

(24) **Miki származik.*

**A Duna ered.*

A *származik*, *ered* igék mellett szereplő, a származás vagy eredet helyét kijelölő helyhatározók argumentumszerepének bizonyítéka, hogy az összetevő érzékeny a szintaktikai pozíciójára. A (25) alatti példák semleges hangsúllyal, fókusz nélkül értendők.

(25) **Miki származik a Szigetközből.*

**A Duna ered a Fekete-erdőben.*

A fent vázolt esetekben tehát a helyhatározó azért szerepel argumentumként a mondatokban, mert jelenlétét az ige által kifejezett esemény követeli meg, ugyanis a mondat az esemény bekövetkezésének helyéről, egy alany valahol való elhelyezkedéséről egy cselekvés vagy folyamat célpontjáról vagy eredetéről tesz állítást.

4.1.3. Az argumentumszerepű idő- és helyhatározók szintaktikai pozíciója

Az argumentumszerepű idő- és helyhatározók az ige vonzatkeretében bázisgenerálódnak. A mondat szerkezetében elfoglalt végleges helyük igekötős igék esetében a fókusz specifikáló pozíciója. Az igekötő nélküli igék esetében két lehetőség merül fel. Az egyik, hogy a határozó a fókuszpozíciót foglalja el, tehát saját fókuszprojekciót épít ki magának; a másik, hogy az igemódosító pozíciójába kerül.

A fent tárgyalt, valamilyen határozót vonzó, létrejövést vagy létrehozást kifejező igék esetében az argumentumszerepű határozó kötelezően a fókusz specifikálójába kerül, hiszen éppen azért van rá szükség, hogy előfeltételezetté, és ezzel határozottá tegye az ige alanyát.

- (26) *Peti 1990-ben született.*
Peti Győrben született.

Az ige-igekötő inverz sorrendje is mutathatja a fókuszprojekció jelenlétét, ahogy a (27) példáin látható.

- (27) a. *Az előadás ötkor kezdődött el.*
Az előadás hétkor fejeződött be.
b. *A bolt hajnalban nyit ki.*
A bolt éjfélkor zár be.

A létrehozást, létrejövést kifejező igéken, és az igekötős igéken kívül az argumentumszerepű idő- és helyhatározó számára mind a fókusz specifikálója, mint az igemódosítói pozíció rendelkezésre áll.

4.2. Az idő- és helyhatározó mint adjunktum

Az idő- és helyhatározók nem csak argumentumai lehetnek az igének. Az adjunktumszerepben álló idő- és helyhatározók megjelenése opcionális a mondatban.

Mint már fentebb kiderült, az időhatározók esetében nem beszélhetünk a predikátumtól kapott thematikus szerepükről, hanem a mondatban leírt esemény szerkezetéhez és aspektusához van közük. Ennek megfelelően a thematikus és nem thematikus megkülönböztetés helyett az időhatározók osztályozására az aspektuális és nem aspektuális határozó elnevezés tűnik megfelelőnek, míg a helyhatározók esetében a thematikus és nem thematikus adjunktumok megkülönböztetése indokolt. A thematikus adjunktumokban és az időhatározók esetében meghatározott aspektuális adjunktum szerepben közös vonás, hogy mindkettőre vonatkoznak bizonyos szemantikai szelekciós megkötések, tehát a mondat igéje csak bizonyos típusú thematikus és aspektuális adjunktumokat enged meg. A különbség köztük az, hogy míg a thematikus adjunktum egy thematikus szerepet kap a predikátumtól, az aspektuális adjunktum az esemény aspektusához tesz hozzá.

A következőkben az aspektuális és nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározók, valamint a tematikus és nem tematikus adjunktum szerepű helyhatározók tulajdonságait tárom fel.

4.2.1. Az időhatározó mint adjunktum

Az adjunktumszerepű időhatározók viselkedésük alapján tehát két alkategória alá esnek, az aspektuális és nem aspektuális adjunktumok két, jól elkülönülő alosztálya.

Mint már fentebb említettem, ahogy a részes-, társ- és eszközhatározók Rákosinál tematikus és nem tematikus adjunktumi szerepekben állhatnak aszerint, hogy kapnak-e tematikus szerepet az igétől vagy nem, addig az időhatározók esetében aspektuális és nem aspektuális adjunktumi osztályokról kell beszélnünk az alapján, hogy az időhatározó interakcióba lép-e az ige által kifejezett esemény szerkezetével.

4.2.1.1. Az időhatározó mint aspektuális adjunktum

Az aspektuális adjunktum szerepű határozók viselkedésének megértéséhez tisztában kell lennünk az aspektus fogalmával. Smith kétszintű aspektuselmélete (Smith, 1991) alapján a mondat aspektuális jelentését két egymásra épülő aspektuális szint adja: a szituációs- és a nézőponti aspektus. A szituációs aspektus a predikátum eseményszerkezetét jelenti, a nézőponti aspektus pedig az esemény elhelyezkedését tükrözi a beszélő nézőpontjához képest. Kétféle nézőponti aspektusa lehet egy eseménynek: befejezett és folyamatos, mégpedig aszerint, hogy a beszélő nézőpontjából tekintve az adott esemény tart-e még, vagy már lezajlott.

A szituációs aspektus a predikátum eseményszerkezetének azon tulajdonsága, amely alapján eldönthetjük, hogy az esemény milyen időhatározókkal szerepelhet együtt a mondatban, tehát az aspektuális adjunktum legfontosabb tulajdonsága, amely megkülönbözteti a nem aspektuálistól az, hogy nem szerepelhet szabadon bármely eseményszerkezetű predikátummal. A mondatba való beilleszthetőségét ún. szemantikai szelekciós megkötések határozzák meg, amely szemantikai szelekciós megkötések tehát az esemény szerkezetétől, a szituációs aspektustól függenek. Fontos fogalom ennek vizsgálatakor a mondat aspektusa, amely megmutatja az ige által leírt esemény belső

időszerkezetét. Az időhatározókat használhatjuk arra, hogy különböző eseménytípusú igei kifejezéseket megkülönböztessünk egymástól, mivel nem minden időhatározó állhat minden eseményszerkezetű igével a mondatban.

Vendler (1967) négy eseménytípust különít el: állapotok, cselekvések/folyamatok, eredmények és teljesítmények. Ezek az esemény belső időszerkezetére utalnak. Míg az állapotok és cselekvések/folyamatok egyszerű események, a teljesítmények és eredmények összetett események. Az összetett események közös vonása, hogy egy, a változást jelölő folyamatszakaszból, és egy, a változás következményét jelölő állapotszakaszból állnak. Smith (Smith, 1991) a vendleri eseménytípusokat kiegészítette az ún. szemelfaktív eseménnyel (amely szintén egyszerű eseményt fejez ki).

Az alábbi táblázat az öt fő eseménytípust rendszerezi aszerint, hogy tartalmazzák-e a [+/-statikus], [+/-duratív] és a [+/-telikus] jegyeket.

eseménytípus	állapot	cselekvés/folyamat	teljesítmény	eredmény	szemelfaktív
	<i>fáradt</i>	<i>fut</i>	<i>kitakarítja a házat</i>	<i>elalszik</i>	<i>tüsszent, feljajdul</i>
statikus	+	-	-	-	-
duratív	+	+	+	-	-
telikus	-	-	+	+	-

Amint a táblázat példáin is látható, az öt eseménytípus a [+/-statikus], [+/-duratív] és a [+/-telikus] jegyek megléte, illetve hiánya jellemzi. A statikusság, azaz a mozdulatlanság egyedül az állapotokra jellemző. A cselekvések, folyamatok, teljesítmények, eredmények és szemelfaktív (azaz a mozzanatos) események nem statikusak, mert mindegyik valamiféle – az ágens vagy a páciens, jellemzett, experiens – változását vagy mozgását fejezi ki. Duratív, azaz tartós események az állapotok, cselekvések és a teljesítmények, mert maga az állapot vagy a cselekvés, illetve a teljesítmény összetett eseményének folyamatszakasa egy bizonyos időtartamon keresztül tart, míg az eredmények és a mozzanatos események pontszerű eseményeket írnak le. A telikusság csak az összetett eseményeket kifejező teljesítményeket és

eredményeket jellemzi, hiszen ezen jegy megléte azt jelenti, hogy az esemény inherens végponttal bír, tehát az esemény következtében a páciens (esetleg jellemzett vagy experiens) egy új állapotba kerül.

Némely esetben nehéz különbséget tenni az eseménytípusok között. Németh (2011) a folyamatok és a cselekvések közötti főbb különbségek vizsgálatakor az állapotoknak a szakirodalom által egységesen elfogadott tulajdonságai (homogenitás, perszisztencia és non-ágentivitás) mellett meghatároz még egyet, a non-alternációt.

Homogenitás alatt két elkülönülő tulajdonságot értünk: egyrészt az esemény inherens homogenitását (a fázisszerkezet-nélküliséget), másrészt a külső homogenitást (ami azt jelenti, hogy az eseményszerűség nem jár semmilyen tér-, idő-, minőség- vagy mennyiségbeli változással). Az állapotok külső homogenitása különíti el őket bizonyos folyamatoktól, amelyeknek tehát lehet inherens homogenitásuk az olyan igék esetében, mint a *visel valamit (ruhát), néz, bámul, hallgat, ölel, tart valamit, zuhan, emelkedik*.

Az állapotokra jellemző tulajdonság továbbá, hogy a legtöbb folyamattal és az eseményekkel ellentétben nem igényelnek erő kifejtését az alanyuk részéről, az állapot megszakítását pedig valami külső erő okozza. Emellett az állapotpredikátum alanyi argumentuma nem lehet ágens.

A folyamatok között viszont – ahogy fentebb már említettem – lehetnek olyanok, amelyek belső homogenitással bírnak, tehát egynemű a fázisszerkezetük, eseményszerkezetük nem osztható fel szakaszokra. Ilyen homogén folyamatot kifejező igék például az *ül, áll, fekszik*.

Az eseményszerkezetek megkülönböztetésére segítségül hívhatjuk az időhatározókat is, hiszen az eseményeket leíró jegyek megléte és hiánya az időhatározókat is jellemzi. A jegyek határozzák meg, hogy mely időhatározó milyen eseményszerkezetű igével kombinálható, vagy fordítva, melyik igei kifejezést milyen időhatározóval módosíthatjuk. Ebből az következik, hogy az időhatározók segítségével megállapítható, hogy egy predikátum milyen eseményt ír le.

Vendler az *in* és *for* időhatározókat használta a cselekvések/folyamatok és a teljesítmények/eredmények elkülönítésére. A (28) alatti magyar példák is látszik, hogy a különböző eseményszerkezetű igék különböző időhatározókkal szerepelhetnek együtt. Az *énekel* cselekvés az *öt percig* időhatározóval, az *elénekli a dalt* teljesítmény az *öt perc alatt* időhatározóval kompatibilis.

- (28) *Peti öt percig énekelt.*
**Peti öt perc alatt énekelt.*
**Mari öt percig elénekelte a dalt.*
Mari öt perc alatt elénekelte a dalt.

Tenny (Tenny, 1992) is időhatározókkal mutat meg események közötti különbségeket. Az *in* és a *for* időhatározókat használta az események telikusságának felderítésére. A (29) és a (30) alatt Tenny példái láthatók. A (29) eseményei telikusak, és az *in an hour* típusú időhatározókkal kompatibilisek, a (30) eseményei nem telikusak (azaz atelikusak), és a *for an hour* típusú időhatározókkal kompatibilisek.

- (29) *destroy the city (in an hour/*for an hour)*
climb a tree (in an hour/?for an hour)
Charles drank a mug of beer (in an hour/?for an hour)
- (30) *like jazz (*in a day/for a day)*
*push the car (*in an hour/for an hour)*
*Charles drank beer (*in an hour/for an hour)*

A magyar nyelv esetében az igekötők is fontos szerepet játszanak a mondat aspektusának feltárásában, hiszen összefüggnek a mondat eseményszerkezetével. Amint É. Kiss tanulmányában rámutat (É. Kiss, 2004), az igekötőhasználat attól függ, hogy a mondat milyen eseménytípust fejez ki. Az egyszerű eseményt, azaz a folyamatot, az állapotot, valamint a keletkezést/létrehozást kifejező állítmányok igekötő nélküliek. Az igekötő az összetett eseményt leíró állítmányokban jelenik meg; a belső argumentum állapotváltozásának eredményére, helyváltoztatásának végpontjára vagy létezésének, térbeli pozíciójának a helyére utal.

Ahogy Kiefer rámutat (Kiefer, 1995), azt a tényt, hogy az aspektuális adjunktum szerepű időhatározó szoros kapcsolatban áll a mondatban kifejezett esemény aspektusával alátámasztja, hogy az aspektuálisan kétértelmű igék esetében maga az időhatározó az, amely egyértelművé teszi az aspektust. Ilyen igék a *portalanít*, *lomtalanít*, *érzéstelenít* stb. Ezek az igék mind folyamatos- mind befejezett aspektusú értelmezést is kaphatnak.

- (31) a. *Mari egész nap portalanította.*
b. *Mari ötre portalanította a lakást.*

A *portalanít* aspektuálisan kétértelmű igét a (31)a mondatban teljesítményként, míg a (31)b mondatban cselekvésként értelmezzük. Ennek az oka, hogy az *egész nap* időhatározót az ige atelikus értelmezés mellett engedélyezi, az *ötre* telikus időhatározót pedig telikus értelmezés mellett.

Kiefer szintén az igék bizonyos időhatározókkal való kombinálhatóságát vizsgálta (Kiefer, 2009). Az időhatározóknak a mondatba való beilleszthetősége jelzi az igei kifejezések eseményszerkezetének különbségeit. Öt időhatározótípust vizsgált aszerint, hogy szerepelhetnek-e egy mondatban különböző típusú eseményekkel.

A vizsgálatom során hasonló módszerrel veszem górcső alá az időhatározókat. Viselkedésük alapján időhatározó-osztályokat állítok fel aszerint, hogy hogyan viselkednek a különböző eseménytípusok jelenlétében. Ehhez a fő vendleri eseménytípusok kiegészített rendszerét használom. Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározók viselkedésének részletesebb vizsgálatára a nem aspektuális adjunktum szerepben álló időhatározók és az adjunktumszerepű helyhatározók tárgyalása után, külön fejezetben kerül sor.

4.2.1.2. Az időhatározó mint nem aspektuális adjunktum

Annak eldöntéséhez, hogy az időhatározó mikor aspektuális és mikor nem aspektuális adjunktum, szintén meg kell figyelnünk a szintaktikai, szemantikai (és prozódiai) viselkedését.

Rákosi (2014) alapján a nem aspektuális adjunktumok magas szintű adjunktumok, amelyek szabadon beilleszthetők megfelelő diskurzus körülmények mellett. Ernst elméletére vetítve ez azt jelenti, hogy a nem aspektuális adjunktumokat a FEO-k hierarchiájában magasabban elhelyezkedő összetevőkre csatolhatjuk.

(32) *Tavaly Péter megírta a szakdolgozatát.*

Ma minden gyerek kapott reggelit.

Nem megyek a boltba ma.

A nem aspektuális adjunktumokra az is igaz, hogy amellet, hogy nem kötelezőek, nem a predikátumot módosítják, hanem magához a mondathoz adnak többletjelentést. Időhatározók esetében nem a predikátum által leírt esemény időtartamát, kezdő- vagy végpontját fejezi ki, hanem pusztán elhelyezi az eseményt az időben a diskurzus idejéhez képest. Ennek megfelelően csak egyszerű, határok nélküli, időpontot vagy időintervallumot kifejező időhatározók (pl. *tegnap, tavaly, ma, hétfőn, egykor* stb.) lehetnek nem aspektuális adjunktumok. Bármilyen eseményt kifejező predikátumot módosíthatunk velük, nem játszanak szerepet szemantikai tényezők.

Emellett ezek a nem aspektuális adjunktumok prozódiai tulajdonságaikkal is elkülönülnek az aspektuális adjunktumoktól, hiszen csak másodlagos hangsúlyt viselnek. A fenti, (32) alatti példák határozói elsődleges hangsúllyal ejtve a fentebb tárgyalt aspektuális adjunktum kategória alá tartoznának, hiszen a mondat predikátumrészébe, a kommentbe esnek.

4.2.2. *A helyhatározó mint adjunktum*

A következőkben az adjunktumszerepű (a tematikus és nem tematikus adjunktumszerepű) helyhatározók viselkedését vizsgálom.

4.2.2.1. *A helyhatározó mint thematikus adjunktum*

Mint már fentebb említettem, a thematikus adjunktumszerepben álló helyhatározók mondatba illeszthetőségét szemantikai szelekciós megkötések szabályozzák. A thematikus adjunktumszerepű helyhatározó az igétől thematikus szerepet kap.

A térbeli elhelyezkedést, „valahol valamilyen módon levést” kifejező igék mellett szerepelhet helyhatározó thematikus adjunktumként.

- (33) *A macska az ágyban fekszik.*
A füzetek az asztalon heverték.
A nagymama a karosszékből ül.
A seprű a sarokban áll.
Gyuri a legnagyobb ágyon terpeszkedik.
Gyuri a legnagyobb ágyon tehenkedik.

A fenti igék időhatározó nélkül valamilyen testhelyzetet vagy állapotot fejeznek ki az elhelyezkedés térbeli pozíciójának meghatározása nélkül, tehát a helyhatározó nem szerepel az ige vonzatkeretében. A (34) alatti mondatokban térbeli elhelyezkedést kifejező igék szerepelnek tehát helyhatározó nélkül.

- (34) *A macska fekszik.*
Peti ült, Mari állt.
Gyuri terpeszkedett, Miki tehenkedett.
A fáradt gyerekek egész nap heverték.

Amennyiben ezekben a mondatokban megjelenik egy thematikus adjunktum szerepű helyhatározó, akkor az az ige által kifejezett térbeli elhelyezkedés pontos helyét (vagy irányát adja meg, thematikus szerepet kap az igétől (LOKÁLIS).

A helyhatározó thematikus adjunktum szerepben állhat továbbá, ha forrást vagy eredetet fejez ki (tehát a Honnan? kérdésre válaszol), hiszen ekkor a FORRÁS thematikus szerepet kapja az igétől. Kivételt képeznek ez alól azok a korábban már említett

helyhatározók, amelyek a *származik*, *ered* igék társaságában szerepelnek, hiszen ekkor argumentumszerepben állnak.

- (35) *Józsi kivette a telefont a zsebéből.*
Mari kiállt a kocsival a parkolóból.

Annak magyarázata, hogy a helyhatározók a (35) példában miért nem argumentumszerepben állnak, hogy, amint É. Kiss rámutat (2004), a FORRÁS szerepű határozó ekkor nem alkot egy fogalmi egységet az igével, hiszen ez a FORRÁS szerepű helyhatározó nem foglalhatja el az igemódosító pozícióját. A (36) alatti példamondatok agrammatikussága támasztja alá ezt az érvet.

- (36) a. **Péter a zsebéből vette a kulcsot.*
b. **Mari a parkolóból állt a kocsival.*

A nem thematikus adjunktum szerepben álló helyhatározó – hasonlóan a nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározóhoz – szabadon illeszthető be a mondatba. Elsősorban az egyszerű HOL? kérdésre válaszoló helyhatározók állnak nem thematikus adjunktum pozícióban².

Az adjunktumszerepű helyhatározó az egész mondatot módosítja, ezért semmilyen szelekciós megkötés nem vonatkozik rá, magas szintű adjunktum, amely szabadon beilleszthető megfelelő diskurzus körülmények mellett. Ennek megfelelően Ernst FEO-hierarchiájában a magasabban elhelyezkedő összetevőkre csatolhatjuk. A (37) alatti példákön látható, hogy a helyhatározó mint adjunktum kevésbé érzékeny a szintaktikai pozícióra, tehát a szórendi helye szabadabban variálható.

² Fontos megjegyezni, hogy nem minden HOL? kérdésre válaszoló helyhatározó nem thematikus adjunktumszerepű, hiszen az argumentumszerepű helyhatározók között tárgyaltam a helyhatározók azon csoportját, amelyek a HOL? kérdésre válaszoltak ugyan, de az ige argumentumai között szerepelnek. lásd a (16) és (18) példáit!

- (37) *Az aranyeső kinyílt a kertben.*
A kertben kinyílt az aranyeső.
Az aranyeső a kertben kinyílt.

A nem tematikus adjunktum szerepben álló helyhatározóra is igaz, hogy csak másodlagos hangsúlyt visel, mivel megelőzi a főhangsúllyal kezdődő kommentet.

5. Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározók típusai

A fejezet példáiban az időhatározók aspektuális adjunktum szerepben állnak a mondatokban, hiszen a nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározó nem áll kapcsolatban a mondat által leírt esemény szerkezetével. A vizsgálat célja, hogy rávilágítsak, hogy miért szükséges az időhatározók esetében is felállítani egy köztes határozóosztályt, az aspektuális adjunktum szerepű határozók osztályát.

Ismétlésképpen, az aspektuális adjunktum szerepben álló időhatározó tehát egy olyan adjunktum, amelynek megjelenését – a nem aspektuális adjunktummal ellentétben – bizonyos szemantikai szelekciós megkötések határozzák meg. Az ige által kifejezett esemény szerkezetével áll kapcsolatban, mert az eseményszerkezet engedélyezi a különböző szerkezetű időhatározók megjelenését a mondatban.

A következőkben négy időhatározó-osztályt állítok fel aszerint, hogy a (38) alatt látható eseménytípusok közül melyekkel kompatibilisek.

(38)	<i>Fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>Futottam.</i>	cselekvés
	<i>Kitakarítottam a házat.</i>	teljesítmény
	<i>Peti elaludt.</i>	eredmény
	<i>A beteg feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>Peti tüsszentett.</i>	szemelfaktív³

5.1. Duratív és nem duratív eseményekkel kompatibilis időhatározók

Ezekben az időhatározókban közös vonás, hogy az összes eseménytípust kifejező predikátum aspektuális adjunktumai lehetnek. Ezen belül azonban három alcsoportra

³ A szemelfaktív, mozzanatos események között egy igekötős, és egy igekötő nélküli igét is választottam, hiszen ezek is eltérően viselkednek bizonyos időhatározók jelenlétében.

kell őket osztani: csak időpontként értelmezhető időpontok, intervallumként is értelmezhető időpontok és csak intervallumként értelmezhető intervallumok. A (39) alatt a duratív és nem duratív eseményekkel kombinálható időhatározók listája található.

(39) *hétfőn, a nap folyamán, kettő előtt/után, kettő és három között, kettő körül, két óra múlva/két órával ezelőtt, két óráig(meddig), kettőtől*

Fontos megjegyezni, hogy ezek az egyszerű, MIKOR? kérdésre válaszoló időhatározók nem aspektuális adjunktumként is szerepelhetnek a mondatban, ám – mint fentebb már említettem – nem állnak interakcióban az ige által kifejezett esemény szerkezetével, a mondatba magasan illeszkednek be és például csak másodlagos hangsúlyt viselnek a mondatban.

5.1.1. *Csak időpontként értelmezhető időpontok*

A *két órákor, két óra múlva, két órával ezelőtt* időhatározók fejeznek ki igazi időpontokat, a többi kisebb-nagyobb időintervallumra utal, amely során az esemény valamikor bekövetkezik, megtörténik. Egyszerű, duratív események esetében ez lehet az esemény kezdőpontja, de lehet az esemény egy tetszőleges pontja is, ez egy *éppen* határozóval jelezhetjük is. Összetett eseményeknél a kezdőpontot, vagy a végállapot vagy végpont bekövetkeztét jelöli az időpontot kifejező időhatározó, nem duratív eseményeknél pedig természetesen a pontszerű esemény bekövetkeztének pillanatát jelöli.

(40)	<i>Két órákor (éppen) fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>Két órákor (éppen) futottam.</i>	cselekvés
	<i>Két órákor kitakarítottam a házat.</i>	teljesítmény
	<i>Peti két órákor elaludt.</i>	eredmény
	<i>A beteg két órákor feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>Peti két órákor tüsszentett.</i>	szemelfaktív

5.1.2. Intervallumként is értelmezhető időpontok

Az intervallumot kifejező duratív időhatározók azért kompatibilisek a nem duratív szemelfaktívokkal és az eredményekkel, mert ezekben az esetekben az egyébként akár egészen tág intervallumot kifejező időhatározóval pusztán egy tágabb értelmű időpontot fejezünk ki. Ekkor maga az időhatározó idomul az esemény szerkezetéhez.

(41)	<i>Hétfőn fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>Kettő és három között futottam.</i>	cselekvés
	<i>Kettő körül kitakarítottam a házat.</i>	teljesítmény
	<i>Peti két óra múlva elaludt.</i>	eredmény
	<i>A beteg kettő körül feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>Peti kettő után tüsszentett.</i>	szemelfaktív

A (42) alatt látható, hogy az időpontokat az egészen tágtól az egészen pontosig is kifejezheti a beszélő.

(42)	<i>hétfőn/a nap folyamán > kettő előtt/után, kettő és három között > kettő körül > két óra múlva, két órával ezelőtt > kettőkor</i>
------	---

5.1.3. Csak intervallumként értelmezhető intervallumok

A két óráig(meddig), kettőig időhatározók az ige által leírt esemény végpontját tartalmazzák, kezdőpontját nem. A duratív események mellett használhatóak nem duratívokkal együtt is, ekkor hasonló értelmezést kapnak, mint *a nap folyamán* esetében, amikor akkomodálunk egy időpontot kifejező időhatározót. Tehát annak

ellenére, hogy ezek az eseménytípusok nem duratívak, mégis együtt szerepelhetnek duratív időhatározóval, tehát ebben az esetben maga az esemény idomul az időhatározóhoz.

(43)	<i>Kettőig fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>Kettőig futottam.</i>	cselekvés
	<i>Kettőig kitakarítottam a lakást.</i>	teljesítmény
	<i>Peti kettőig valamikor elaludt.</i>	eredmény
	<i>A beteg kettőig valamikor feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>Peti kettőig (valamikor) tüsszentett.</i>	szemelfatív

Ugyan a *tüsszent* nem duratív, azonban a fenti mondatban – és ahogy később látni fogjuk, még sok más esetben is – mégis szerepelhet együtt olyan időhatározókkal, amelyek duratív eseményt kívánnak maguk mellé. A *tüsszent* ige jelentése a *kettőig* típusú időhatározókkal párosítva kétféleképpen értelmezhető. Ha nem akkomodáljuk a *valamikor* időhatározót, akkor a tüsszentés iterált értelmet kap, tehát nem egyszeri mozzanatként, hanem a mozzanat többszöri ismétlésének folyamataként értelmezzük – ‘*Peti kettőig sokszor tüsszentett egymás után*’ –, ha pedig akkomodáljuk a *valamikor* időhatározót, akkor a tüsszentés csak egyszer következett be két óra előtt (bár ez az értelmezés kevésbé kézenfekvő).

Ezek az időhatározók tehát az összes vizsgált duratív és nem duratív eseménytípussal használhatók.

5.2. Duratív eseményekkel kompatibilis időhatározók

A *kettőtől ötig* időhatározó az ige által leírt esemény kezdő- és végpontját is tartalmazza, ennek megfelelően csak duratív eseménnyel használható.

(44)	<i>Kettőtől ötig fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>Kettőtől ötig futottam.</i>	cselekvés
	<i>Kettőtől ötig kitakarítottam a lakást.</i>	teljesítmény
	<i>*Peti kettőtől ötig elaludt.</i>	eredmény
	<i>*A beteg kettőtől ötig feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>Peti kettőtől ötig tüsszentett.</i>	szemelfaktív

Itt látható a különbség a teljesítmények és az eredmények között, hiszen a *kettőtől ötig* típusú időhatározó nem szerepelhet együtt eredményekkel, csak teljesítményekkel. Ennek oka az, hogy az eredmények nem tartalmazzák a duratív jegyet, mert az eredmények pillanatnyi eseményt fejeznek ki szemben a teljesítményekkel, amelyek tartalmazzák a duratív jegyet, így a duratív *kettőtől ötig* időhatározóval csak ezek szerepelhetnek együtt a mondatban.

A *tüsszent* szemelfaktív esemény a *kettőtől ötig* duratív időhatározóval együtt szintén a korábban ismertetett, iteratív értelmezést kapja.

5.3. Duratív és atelikus eseményekkel kompatibilis időhatározók

Ezek az időhatározók az ige által leírt esemény kezdőpontját vagy időtartamát tartalmazzák, végpontját nem. A (45) alatt látható a duratív, atelikus eseményekkel kombinálható időhatározók listája.

- (45) *kettőtől (fogva), kettő óta, két óráig(mennyi ideig), két órát, két órán keresztül*

Az időhatározónak duratív jelentése van, tehát az ige által leírt esemény vagy állapot a határozóval kifejezett kezdőpont óta folyamatosan zajlik vagy fennáll, ezért a duratív, atelikus eseményeken kívül (állapotok, folyamatok, cselekvések) mással nem szerepelhet együtt a mondatban.

(46)	<i>Kettő óta fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>Két órát futottam.</i>	cselekvés
	<i>*Kettőtől fogva kitakarítottam a lakást.</i>	teljesítmény
	<i>*Peti kettő óta elaludt.</i>	eredmény
	<i>*A beteg kettőtől feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>Peti két órán keresztül tüsszentett.</i>	szemelfaktív

A *tüsszent* szemelfaktív esemény ezekkel a duratív időhatározókkal együtt szintén a korábban ismertetett, iteratív értelmezést kapja.

5.4. Telikus eseményekkel kompatibilis időhatározók

A (47) alatt található a telikus eseményekkel kombinálható időhatározók listája.

(47) *kettőre (mikorra), két órán belül, két órára (mennyi időre)*

A *kettőre* időhatározó egy folyamat vagy cselekvés végpontját vagy egy teljesítmény vagy eredmény teljesülését, végpontját fejezi ki, ezért csak telikus eseményekkel használható a mondatban. Az utóbbi kettőnél egyfajta határidőt jelöl, nem kötelező az időhatározó által kijelölt időpillanatban elérni az eredményt vagy teljesíteni a teljesítményt. Ezzel szemben az állapot vagy a cselekvés vagy folyamat addig tart, ameddig az időhatározó kijelöli (tehát nem fejeződhet be korábban). A *két órán belül* időhatározó pedig az ige által leírt esemény időtartamára utal, amikor bekövetkezik az alany vagy a tárgy állapotváltozása, amelyet az ige által leírt esemény idéz elő, ennek megfelelően tehát valamilyen állapotváltozást vagy állapotváltoztatást leíró predikátummal szerepelhet együtt, amely tehát összetett eseményt fejez ki. Ezek az események semmiképpen nem statikusak, de mindenképpen telikusak. Ilyenek a teljesítmények és eredmények.

(48)	<i>*Kettőre fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>*Két órán belül futottam.</i>	cselekvés
	<i>Kettőre kitakarítottam a lakást.</i>	teljesítmény
	<i>Peti kettőre elaludt.</i>	eredmény
	<i>*A beteg kettőre feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>*Peti két órán belül tüsszentett.</i>	szemelfaktív

A *két órára* (mennyi időre) időhatározó az esemény által kiváltott állapotváltozás eredményének fennállásának időtartamára utal, amely időtartam letelése után visszaáll az eredeti állapot.

(49)	<i>*Két órára fáradt voltam.</i>	állapot
	<i>*Két órára futottam.</i>	cselekvés
	<i>Peti két órára kitakarította a lakást.</i>	teljesítmény
	<i>Peti két órára elaludt.</i>	eredmény
	<i>*A beteg két órára feljajdult.</i>	szemelfaktív
	<i>*Peti két órára tüsszentett.</i>	szemelfaktív

A *két órára* típusú időhatározókkal együtt szereplő összetett események jelentése a fenti példamondatokban:

- (50) a. *Peti két órára kitakarította a lakást.*
takarít → a lakás ki van takarítva → a lakás két óra múlva koszos
- b. *Peti két órára elaludt.*
elalszik → alszik → két óra múlva felébred

A *két órára* időhatározó esetében egy másik feltételnek is eleget kell tennie az eseménynek. Csak olyan összetett eseményekkel szerepelhet együtt, amelyeknek az eredményállapota visszafordítható. Az alábbi összetett események (teljesítmények és eredmények) például nem kompatibilisek ezzel az időhatározóval, mert irreverzibilisek (nem visszafordíthatóak).

(51) a. **Két órára megírtam a levelet.*

írom a levelet → a levél kész van → a levél két óra múlva nincs kész

b. **A váza két órára eltörött.*

a váza eltörik → a váza törött → a váza két óra múlva sértetlen

Összefoglalva az aspektuális adjunktum szerepű időhatározókról elmondható, hogy a mondatba való beilleszthetőségüket az ige által kifejezett esemény szerkezetével kapcsolatos szemantikai szelekciós megkötések határozzák meg. Ez tesz különbséget az aspektuális és a nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározók között. A fenti osztályozásban megfigyelhető, hogy az aspektuális adjunktum szerepben álló időhatározók mondatba illeszthetőségét szabályzó szemantikai szelekciós megkötések az ige által kifejezett esemény [+/-duratív] és [+/-telikus] jegyével állnak összefüggésben. Úgy tűnik, hogy az esemény statikussága nincs hatással az időhatározók mondatba illeszthetőségére.

Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározók szerkezete, és a velük kombinálható eseménytípusok alapján négy időhatározóosztályt állítottam fel. Az eredményeket a függelékben található táblázat foglalja össze.

6. Több idő- vagy helyhatározó egy mondatban

A következőkben áttekintem, hogy hogyan viselkedik több idő- vagy helyhatározó egy mondaton belül. Egy mondatban egyszerre több idő- vagy helyhatározó is megjelenhet, különböző szerepekben, így azt is meg kell vizsgálni, hogy a különböző – argumentum, aspektuális és nem aspektuális adjunktum – szerepű idő- vagy helyhatározók hogyan hatnak egymásra, hogyan alakulnak közöttük a hatóköri viszonyok, szórendvariánsaik hogyan befolyásolják a mondat jelentését.

Ernst (2001) elméletének kifejtésekor már rávilágítottam, hogy a magyar nyelv esetében a legkézenfekvőbb a határozókat csatolt pozícióban felvenni. Ernst szerint a határozókat ott illesztjük be a mondatba, ahol a hatókörük van. Ha egy olyan mondat szórendvariánsait vizsgáljuk, amely több hatókörös elemet tartalmaz (tagadás, kvantor, határozó), megfigyelhetjük, hogy hogyan változik a mondat jelentése a szórend – és így a hatóköri viszonyok – változtatásával. A két hatókörös elem egymáshoz képesti sorrendjének megváltoztatásával eltérő jelentésű mondatokat kapunk.

- (52) *Peti többször is minden barátját meghívta.*
Peti minden barátját többször is meghívta.

A (52) példa első mondatában Peti összes barátjára mint csoportra vonatkozik az, hogy többször is meg voltak hívva, míg a második mondatban külön-külön voltak többször is meghívva.

6.1. Több időhatározó egy mondatban

Az olyan mondat esetében azonban, amely két időhatározót tartalmaz, nem mindig cserélhetjük fel egymással szabadon a két határozót. Az időhatározók szemantikájából eredően ugyanis a nagyobb hatókörű (aspektuális adjunktum szerepű időhatározó) hosszabb időintervallumot vagy tágabb értelmű időpontot jelöl, míg a kisebb hatókörű (thematikus adjunktum vagy argumentum szerepű időhatározó) a nagyobb hatókörű által kifejezett intervallumba esik, vagy az általa kifejezett időpont pontosítását fejezi ki.

- (53) a. *Peti két héten keresztül reggel hétkor leviszi a szemetet.*
 **Peti reggel hétkor két héten keresztül leviszi a szemetet.*
 b. *Peti hétfőn kettőkor fogorvoshoz megy.*
 **Peti kettőkor hétfőn fogorvoshoz megy.*
 c. *Péter két nap múlva tíz órán át a repülőn fog ülni.*
 **Péter tíz órán át két nap múlva a repülőn fog ülni.*

A (53) alatti, csillaggal jelölt agrammatikusnak ítélt mondatok azonban előfordulhatnak a társalgásban. Mivel a társalgás során a hallgató feltételezi, hogy a beszélő valamilyen információ átadása céljából beszél hozzá, és azt is feltételezi, hogy a mondandójának van értelme, ezért a rosszul formált mondatoknak is értelmet tulajdonít. Ezt a jelenséget koerciónak nevezzük, amikor a hallgató a pragmatika szintjén próbálja értelmezni a szintaktikailag rosszul formált mondatot. Az, hogy a hallgató értelmezni tud egyébként rosszul formált mondatokat is, nem jelenti azt, hogy az időhatározókat hatóköri viszonyainak figyelembe vétele nélkül teljesen szabadon csatolhatjuk a mondatokba. Ha a több időhatározót tartalmazó mondatokból minimálpárokat készítünk az időhatározók sorrendjének megcserélésével, minden anyanyelvi beszélő ki tudja választani a megfelelő hatóköri viszonyokat tükröző mondatot még akkor is, ha fordított sorrendben is értelmezni tudja a határozókat.

A hatóköri viszonyoknak megfelelően a különböző szerepű időhatározók a következő sorrendben jelenhetnek meg a mondatban:

- (54) *nem aspektuális adjunktum < aspektuális adjunktum < argumentum*

Ha a kisebb hatókörű időhatározó által kifejezett időpont vagy intervallum mindegy pontosítása, szűkítése a nagyobb hatókörűnek, valamint mind a kisebb-, mind a nagyobb hatókörű időhatározó az ige által leírt esemény időtartamára/kezdő- vagy végpontjára/gyakoriságára vonatkozik, a mondat nem kap habituális értelmezést attól függetlenül, hogy a legnagyobb hatókörű időhatározó aspektuális vagy nem aspektuális adjunktum-e.

- (55) *Hétfőn kettőtől másfél órát pihentem délután.*
Péter holnap délután kettőtől ötig fut.
Péter szombaton ebéd után kitakarítja a garázst.
A nap folyamán kettő és öt között az expedíció elérte a hegycsúcsot.
Mari tegnap délután ötkor megbotlott egy kőben.

Az időhatározók ige utáni pozícióban is megjelenhetnek, a mondat grammatikus marad, jelentése nem változik.

- (56) *Másfél órát pihentem délután hétfőn kettőtől.*
Hétfőn kettőtől pihentem délután másfél órát.
Hétfőn kettőtől pihentem másfél órát délután.
Délután pihentem hétfőn kettőtől másfél órát.

Ha a kisebb hatókörű időhatározó(ka)t elhagyjuk, a mondat grammatikus marad, hiszen az összes időhatározónak külön-külön is kompatibilisnek kell lennie az ige eseményszerkezetével.

- (57) *Hétfőn kettőtől pihentem délután.*
Péter holnap délután fut.
Péter szombaton kitakarítja a garázst.
A nap folyamán az expedíció elérte a hegycsúcsot.
Mari tegnap megbotlott egy kőben.

Ha a mondat több nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározót tartalmaz, akkor a mondat elemzése elképzelhető olyan módon is, hogy ezeket az időhatározókat egy összetevőként csatoljuk a megfelelő helyére.

- (58) [Múlt héten hétfőn] *takarítottam.*
[Tavaly ilyenkor] *cseresznyét szedtünk.*

6.1.1. Iteratív és habituális jelentés

Az igei kifejezést néhány esetben úgy is értelmezhetjük, hogy az esemény ismételten történik meg. Ennek két módja van, az egyik, hogy az ismételt bekövetkezés szokásszerű vagy törvényszerű, ekkor habituális a jelentés, a másik, hogy az ismételt bekövetkezés nem szokásszerű vagy törvényszerű, ekkor pedig iteratív (többszöri). Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározók rendszerezése során már rávilágítottam, hogy például a *tüsszent* szemelfaktív eseményt értelmezhetjük iteratívan is, ha intervallumot kifejező időhatározóval szerepel együtt a mondatban.

- (59) *Peti kettőtől ötig tüsszentett.*

Iteratív jelentést csak bizonyos eseménytípusokból vezethetünk le, aleseményeik csak teljesítmények, eredmények vagy szemelfaktív események lehetnek.

- (60) **állapot:** -
cselekvés: -
teljesítmény: *Péter egy napon keresztül palacsintát sütött.*
eredmény: *Péter két órán át kosárra dobott.*
szemelfaktív: *Egyszer Péter két hétig csuklott.*

Miért nem lehet a cselekvéseknek és az állapotoknak iteratív értelmezést adni? Az állapotok és a cselekvések duratív eseményszerkezetűek, inherens végpont nélkül. Az állapot, folyamat vagy cselekvés folyamatosan fennáll, nem vezet állapotváltozáshoz. Az állapot, folyamat vagy cselekvés során az ágens vagy páciens minden időpillanatban ugyanabban az állapotban van. Ezt nem lehet iteratívan, ismételve végezni vagy átélni. Ugyan a teljesítmény is duratív szerkezetű, de az eredményhez hasonlóan végbemenetele állapotváltozást okoz a cselekvőjén vagy átélőjén. Olyan teljesítmények iterálhatók, amelyek egyébként is újra és újra elvégezhetők (pl. *leviszi a szemetet, palacsintát süt*), tehát a cselekvés által kiváltott állapotváltozás visszafordítható

(reverzibilis) vagy megismételhető. Az irreverzibilis teljesítmények nem iterálhatók (pl. *eltör*). A szemelfaktív események valamint az eredmények pontszerű eseményszerkezetűek, ebből következően ismételve is bekövetkehetnek.

Habituális (szokásszerű) értelmet a komplex eseményeket jelölő mondatok származtatott aspektusa adhat a mondatnak. Bármilyen eseménytípusból levezethetünk habituális jelentésű szerkezetet. Időhatározó nélkül csak bizonyos, pragmatikailag meghatározott egyszerű eseményeket kifejező igéknek, cselekvéseknek lehet habituális értelmezésük, más igéket az intervallumot kifejező időhatározó tesz habituálissá. Ha az intervallumot kifejező időhatározó teszi habituálissá a mondat jelentését, akkor az időhatározó aspektuális adjunktum szerepben van.

- (61) a. *Péter dohányzik/iszik/ír/fest/buszozik/főz/mos/takarít...*
b. *Péter leviszi a szemetet. -> Két éve Péter viszi le a szemetet.*

A (62) alatti mondatokat egy aspektuális adjunktum szerepű időhatározó teszi habituálissá.

- (62) **állapot:** *Két héten keresztül én aludtam a bal oldalon.*
cselekvés: *Péter két héten keresztül a szigeten fut/mosogat.*
teljesítmény: *Péter két héten keresztül kitergegeti a ruhákat.*
eredmény: *Két héten keresztül Péter engedi be a postást.*
szemelfaktív: *Petike két hete illedelmesen köszön a felnőtteknek.*

Nem duratív igék esetében (eredmények és szemelfaktív események) duratív időhatározóval párosítva habituális értelmezést kap a mondatban kifejezett esemény. Duratív igék esetében a mondat akkor kap habituális értelmezést, ha az időhatározó által kifejezett időtartam nem vonatkozhat a duratív ige által leírt eseményre (mert irreálisan hosszú időtartamot képvisel), csak az ige által leírt esemény szokásszerű ismétlésének vagy ismétlődésének időtartamára. Habituális értelmet tehát csak olyan időhatározó adhat a mondatnak, amely duratív.

Több időhatározót tartalmazó mondat esetében, ha a nagyobb hatókörű időhatározó az iteráció/szokás intervallumát, míg a kisebb hatókörű pedig az ige által kifejezett esemény intervallumát/kezdő- vagy végpontját/gyakoriságát fejezi ki, akkor a mondat habituális értelmezést kap. A korábban említett megkötés a habituális értelmezésű mondatokra is érvényben van, azaz hogy a kisebb hatókörű időhatározó által kifejezett időpont vagy időtartam a nagyobb hatókörű időhatározó által kifejezett időponton vagy időtartamon belül kell, hogy essen.

- (63) *Két héten keresztül másfél órát aludtam délután.*
Péter két héten keresztül másfél órát fut a szigeten.
Péter két hétig este hatkor kitergeti a ruhákat.
Két héten keresztül reggel hétkor Péter engedi be a postást.
Petike két hete reggel hétkor illedelmesen köszön a tanároknak.

A (64) alatti mondatokban olyan habituális jelentésű összetett események láthatók, amelyeket több időhatározó előz meg.

- (64) *Tavaly Péter két hétig este hatkor kitergette a ruhákat.*
Két héten keresztül reggel hétkor Péter engedi be a postást idén.

A legkisebb hatókörű a teregetés és postásbeengedés eseményét kifejező predikátum aspektuális adjunktuma (*két hétig* és *reggel hétkor*). Tehát ezek az aspektuális adjunktumok magának az alapeseménynek az időhatározói. Náluk nagyobb hatókörűek a szintén aspektuális adjunktum szerepben álló időhatározók (*két hétig* és *két héten keresztül*), amelyek már az időhatározóval módosított esemény időhatározói (a fél órán át való regényírásnak és a reggel hétkor történő postásbeengedésnek). Ezeknél még nagyobb hatókörűek a nem aspektuális adjunktum szerepben álló *tavaly* és *idén* időhatározók.

A habituális jelentésű, több időhatározót tartalmazó mondatok grammatikusak, ha az eredeti hatóköri viszonyok megtartása mellett az egyik (vagy minden) időhatározó posztverbális pozícióban jelenik meg a mondatban.

- (65) *Másfél órát aludtam délután két héten keresztül.*
Két héten keresztül aludtam délután másfél órát.
Két héten keresztül aludtam másfél órát délután.
Délután aludtam két héten keresztül másfél órát.

A habituális olvasatot eredményező többszörös időhatározó-használat esetén azonban – és ez alátámasztja Ernst elméletét a FEO-k hierarchiájáról – nem minden esetben hagyhatjuk el a kisebb hatókörű időhatározókat. Ennek oka az, hogy míg a kisebb hatókörű időhatározó az ige által leírt eseményt módosítja, a nagyobb hatókörű már egy időhatározó által módosított, megváltozott eseményszerkezetű állítást.

- (66) a. *Péter hétfő óta este kitergeti a ruhákat.*
**Péter hétfő óta kitergeti a ruhákat.*
b. *Péter keddtől csütörtökig tizenegykor elalszik.*
**Péter keddtől csütörtökig elalszik.*
c. *A beteg két héten keresztül háromkor feljajdult.*
**A beteg két héten keresztül feljajdult.*

Természetesen, ha a mondatban szereplő nagyobb hatókörű időhatározó egyébként kompatibilis lenne az ige által kifejezett eseménnyel, akkor a kisebb hatókörű időhatározót elhagyva grammatikus mondatot kapunk (bár a habituális jelentés elveszhet).

- (67) a. *Két héten keresztül másfél órát aludtam délután.*
Két héten keresztül aludtam.
- b. *Péter két héten keresztül másfél órát fut a szigeten.*
Péter két héten keresztül fut a szigeten.
- c. *Péter hétfőtől péntekig este hatkor kiteregeti a ruhákat.*
Péter hétfőtől péntekig kiteregeti a ruhákat.
- d. *Két héten keresztül reggel hétkor Péter engedi be a postást.*
Két héten keresztül Péter engedi be a postást.
- e. *Petike két hete reggel hétkor illedelmesen köszön a tanároknak.*
Petike két hete illedelmesen köszön a tanároknak.

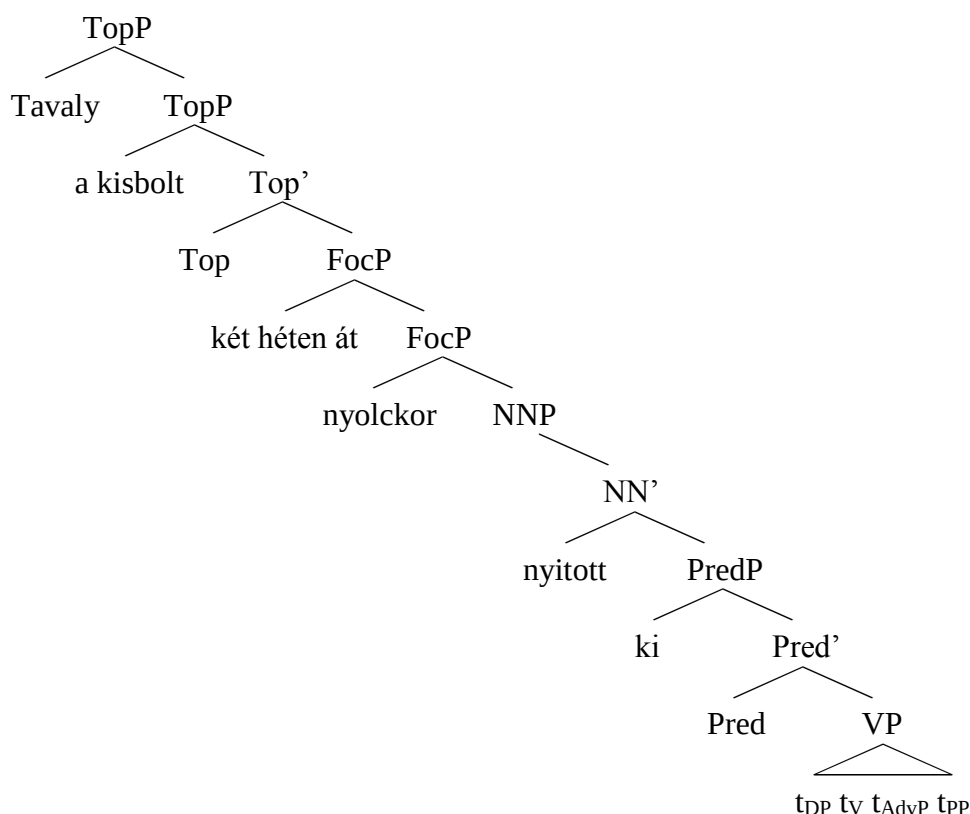
A habituális jelentésű, állapotot, cselekvést vagy folyamatot kifejező mondatok azonban akkor is grammatikusak maradnak, ha elhagyjuk a kisebb hatókörű időhatározót. Ismétlésképpen, a szokásszerűséget kifejező időhatározónak duratívnak kell lennie, valamint az állapotot, folyamatot vagy cselekvést kifejező események minden duratív időhatározóval kompatibilisek. Tehát, ha elhagyjuk a kisebb hatókörű időhatározót, az eredetileg habituális jelentésű, nagyobb hatókörű időhatározóval megmarad a mondat grammatikussága (igaz, a habituális jelentést így elveszítheti).

Tehát ha az időhatározó habituális vagy iteratív értelmezést ad a mondatnak, akkor biztosan aspektuális adjunktumszerepben áll, hiszen megjelenését szemantikai szelekciós megkötések szabályozzák.

6.1.2. Szintaktikai elemzés

A különböző szintaktikai szerepű időhatározók lehetséges szintaktikai elemzéseiről korábban már volt szó. A (68) alatt egy, különböző szintaktikai szerepű időhatározókat tartalmazó mondat egy lehetséges elemzése látható.

(68) *Tavaly a kisbolt két héten át nyolckor nyitott ki.*

Amint az ágrajzon látható, az argumentumszerepű időhatározó (*nyolckor*) az ige és vonzatai társaságában a VP-n belül bázisgenerálódik, majd a fókusz specifikáló pozíciójába kerül.

A két adjunktumszerepű időhatározót pedig arra az összetevőre csatoltam, amelyre hatókörük kiterjed. Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározót (*két héten át*) a PredP-re, a nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározót (*tavaly*) pedig a TopP-re. A csatolás megfelel Ernst korábban említett FEO-hierarchiájának is.

6.2. Több helyhatározó egy mondatban

A több időhatározót tartalmazó mondatokról tett állítás, miszerint a mondatba magasabban beillesztett időhatározónak egy tágabb időpontot, a mondatba alacsonyabban beillesztett időhatározónak szűkebb intervallumot, időpontot, vagy kezdő- illetve végpontot kell kifejeznie a helyhatározókra is kiterjeszthető. Ennek

megfelelően a több helyhatározót tartalmazó mondatokban is fontos a helyhatározók sorrendje.

- (69) a. *A Földön, Európában, Magyarországon, Győrben születtem.*
**Európában, Győrben, Magyarországon, a Földön születtem.*
**A Földön, Győrben, Magyarországon, Európában születtem.*
b. *Nyugaton a csapból is pénz folyik.*
**A csapból is nyugaton pénz folyik.*
c. *A focipályán a kapuba gurult a labda.*
**A kapuba a focipályán gurult a labda.*
d. *Az utcánkban a mi házunkban van vezetékes víz.*
**A mi házunkban az utcánkban van vezetékes víz.*

Hasonlóan az időhatározókhoz, itt is meg kell említeni a koerció fogalmát, hiszen a rossz sorrendben kiejtett helyhatározók esetében is értelmezni tudjuk a mondatot, azonban egy grammatikalitási ítéletnél minden esetben a helyes helyhatározó-sorrendű mondatok mellett döntenénk.

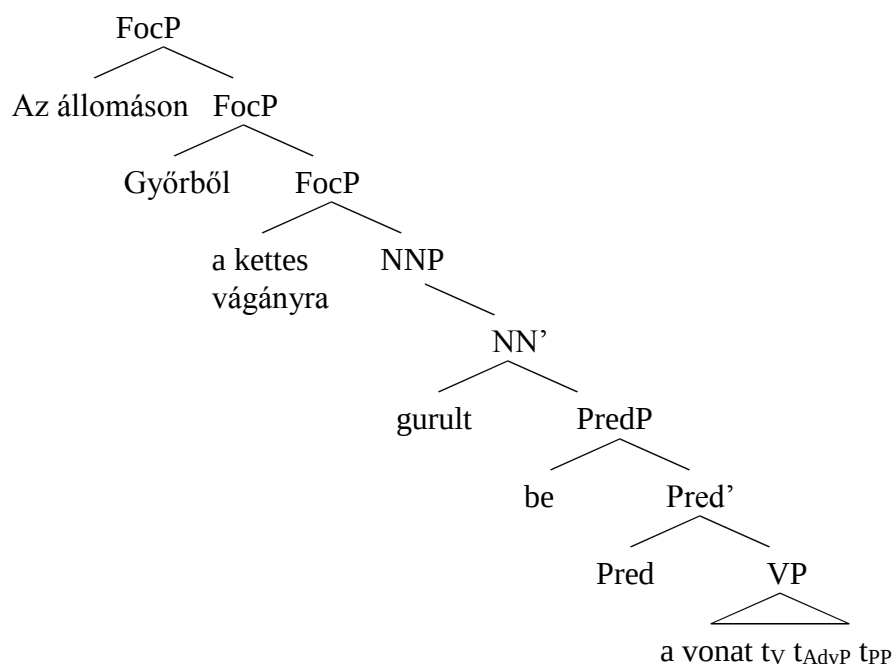
Ha a mondat több nem tematikus adjunktum szerepű helyhatározót tartalmaz, akkor a mondat elemzése elképzelhető olyan módon is, hogy ezeket a helyhatározókat egy összetevőként csatoljuk a megfelelő helyére.

- (70) [*Az iskolában a folyosón*] *nincsenek ablakok.*

6.2.1. Elemzés

A különböző szintaktikai szerepű időhatározók lehetséges szintaktikai elemzéseiről korábban már volt szó. A (71) alatt egy különböző szintaktikai szerepű időhatározókat tartalmazó mondat egy lehetséges elemzése látható.

(71) *Az állomáson Győrből a kettes vágányra gurult be a vonat.*

Amint az ágrajzon látható, az argumentumszerepű helyhatározó (*a kettes vágányra*) az ige és vonzatai társaságában a VP-n belül bázisgenerálódik, majd a fókusz specifikáló pozíciójába kerül.

A két adjunktumszerepű helyhatározót pedig arra az összetevőre csatoltam, amelyre hatókörük kiterjed. A thematikus adjunktum szerepű helyhatározót (*Győrből*) a FocP-re, a nem thematikus adjunktum szerepű helyhatározót (*az állomáson*) pedig ismételten a FocP-re.

7. Összefoglalás

Dolgozatomban amellet érveltem, hogy az idő- és helyhatározók a magyar mondatban három különböző szerepben állhatnak: az időhatározók argumentum, aspektuális adjunktum és nem aspektuális adjunktum szerepben, míg a helyhatározók argumentum, thematikus adjunktum és nem thematikus adjunktum szerepben. Az idő- és helyhatározók eltérően viselkednek aszerint, hogy a fenti három szerep közül melyikben állnak a mondatban.

Az argumentumszerepű idő- és helyhatározók az ige kötelező vonzatai, ennek megfelelően az ige vonzatkeretével együtt kerülnek be a mondatba. Azt, hogy milyen típusú időhatározó kerül az ige argumentumai közé az ige által leírt esemény szerkezete szabja meg, tehát a mondat aspektusára lesz hatással, az argumentumszerepű helyhatározó pedig thematikus szerepet kap az igétől.

A nem aspektuális és nem thematikus adjunktumok csoportja megegyezik a generatív nyelvészet szabad határozó kategóriájával. Nem korlátozza őket szemantikai szelekciós megkötés, megfelelő diskurzuskörülmények mellett szabadon beilleszthetők a mondatba. Magas szintű határozók, tehát a mondat szintjén kerülnek be a mondatba.

Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározó és a thematikus adjunktum szerepű helyhatározó bizonyos tekintetben átmenetet képez az argumentumok és az adjunktumok között. Adjunktumokra jellemző tulajdonságuk, hogy opcionálisak a mondatban, ám az argumentumokhoz hasonlóan megjelenésüket szemantikai szelekciós megkötések szabályozzák. Ezek a megkötések az aspektuális adjunktum esetében szintén az ige által kifejezett esemény szerkezetével vannak összefüggésben, tehát bizonyos eseményszerkezetű igék csak bizonyos típusú időhatározókkal kombinálódhatnak, míg a thematikus adjunktum az ige által kiosztott thematikus szerepekből részesül. Az időhatározók és az eseménytípusok összefüggéseit a függelékben található táblázat foglalja össze.

A több időhatározót tartalmazó mondatok esetében a hatóköri viszonyok alakulását megfigyelve elmondható, hogy ha a mondat tartalmaz nem aspektuális adjunktum szerepű időhatározót, akkor annak a legnagyobb a hatóköre, ha pedig tartalmaz argumentumszerepű időhatározót, akkor annak a legkisebb a hatóköre. Azt is kijelenthetjük, hogy a mondatnak habituális vagy iteratív olvasatot adó időhatározó – a rá vonatkozó szemantikai szelekciós megkötések miatt – aspektuális adjunktum szerepben áll. A több helyhatározót tartalmazó mondatok esetében szintén megállapítható a hatóköri hierarchia, miszerint a nem thematikus adjunktum szerepű helyhatározó a legnagyobb, az argumentumszerepű helyhatározó pedig a legkisebb hatókörű elem.

A szintaktikai elemzés természetesen mind az idő-, mint a helyhatározók esetében ugyanúgy zajlik. Az argumentumszerepű idő- és helyhatározó az ige vonzatkeretével együtt VP-ben bázisgenerálódik, majd a korábban tárgyalt lehetséges helyek egyikébe mozog (fókuszspecifikáló vagy igemódosító). Az adjunktumszerepű idő- és helyhatározó pedig arra az összetevőre csatolódik (jobbról vagy balról), amelyre hatóköre kiterjed. Az adjunktumszerepű idő- és helyhatározók közötti különbség az, hogy míg az időhatározó az ige által leírt esemény szerkezetével áll kapcsolatban, tehát aspektuális elem, addig a helyhatározó thematikus szerepet kap az igétől.

Az idő- és helyhatározók további vizsgálata mellett érdemes lenne a többi határozótípus vizsgálata is hasonló keretben.

8. Irodalom

- CINQUE, Guglielmo 2004. Issues in adverbial syntax. In *Lingua*, Vol. 114, Issue 6. 683–710.
- É. KISS Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. In *Magyar Nyelv* 100. 15–42.
- É. KISS Katalin szerk. 2009a. *Adverbs and adverbial adjuncts at the Interfaces*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- É. KISS Katalin 2009b. Syntactic, semantic, and prosodic factors determining the position of adverbial adjuncts. In É. KISS Katalin (szerk.): *Adverbs and adverbial adjuncts at the Interfaces*, Berlin: Mouton de Gruyter. 21–38.
- ERNST, Thomas 2001. *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge University Press.
- KÁDÁR Edit 2011. *Environmental copula constructions in Hungarian*. In. *Acta Linguistica* 58: 4. 417–447.
- KESZLER Borbála 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KIEFER Ferenc 1995. Az aspektus és a mondat szerkezete. In KIEFER Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. 797–886.
- KIEFER Ferenc 2009. Types of temporal adverbials and the fine structure of events. In É. KISS Katalin (szerk.) *Adverbs and adverbial adjuncts at the Interfaces*. Berlin: Mouton de Gruyter. 214–262.
- KOMLÓSY András 1992. Régensek és vonzatok. In KIEFER Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. 299–528.
- MALECZKI Márta 2004. Határozatlan argumentumok. In KIEFER Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó. 129–184.
- NÉMETH Boglárka 2011. Az állapotok aspektuális kategóriájáról. In *MNy.* 107/4. 428–452.
- RÁKOSI György 2014. *Thematic Adjuncts. On the Grammar of Non-core Participant Phrases. Habilitation dissertation*. University of Debrecen.
- SMITH, Carlota 1991. *The Parameter of Aspect*. Dordrecht. Kluwer.
- SZABOLCSI Anna 1986. From the Definiteness Effect to Lexical Integrity. In ABRAHAM, WERNER and SJAAL DE MEIJ (szerk.): *Topic, Focus and Configurationality: Papers from the 6th Groningen Grammar Talks*. Groningen. John Benjamins. 321–348.
- TENNY, Carol 1992. The Aspectual Interface Hypothesis. In *Lexical Matters*, Stanford, Center for the Study of Language and Information. 1–28.
- VENDLER, Zeno 1967. Verbs and Times. In *Linguistics in Philosophy*, Cornell University Press. 97–121.

9. Függelék

Az aspektuális adjunktum szerepű időhatározók rendszere						
	duratív és nem duratív			duratív	duratív és atelikus	telikus
	csak időpontként értelmezhető időpontok	intervallumként is értelmezhető időpontok	csak intervallumként értelmezhető intervallumok			
	<i>két órákor, két óra múlva, két órával ezelőtt</i>	<i>hétfőn, a nap folyamán, kettő előtt/után, kettő és három között, kettő körül</i>	<i>két óráig, kettőig</i>	<i>kettőtől ötig</i>	<i>két óráig, két órát, két órán keresztül, kettőtől fogva, kettő óta</i>	<i>két órán belül, kettőre, két órára(meddig)</i>
<i>pihen (állapot)</i>	✓			✓	✓	
<i>fut (cselekvés)</i>	✓			✓	✓	
<i>kitakarítja a házat (teljesítmény)</i>	✓			✓		✓
<i>elalszik (eredmény)</i>	✓					✓
<i>feljajdul (szemelfaktív)</i>	✓					
<i>tüsszent (szemelfaktív)</i>	✓			✓	✓	